

6 maart 2018

Liefdadigheid met een scherp randje

Europa, 16de eeuw, Renaissance

Dit schilderij laat de inschrijving zien van wezen en vondelingen in het Aalmoezeniershuis in Amsterdam. De figuren met de witte, luxueuze kragen (zgn. molensteenkragen) zijn de regenten van het stadsbestuur en hun vrouwen. Het stadsbestuur had het toezicht op het weeshuis; links heeft een vrouw een grote sleutelbos vast en het wapen van Amsterdam ligt duidelijk zichtbaar op een stoel. Een vrouw zit een baby te voeden en de grotere kinderen kijken vol vertrouwen op naar de regenten.

Om zwerfkinderen van de straat te halen en bedelarij te voorkomen kwamen er in bijna elke Nederlandse stad weeshuizen, waar de kinderen konden opgroeien tot eerbare, vrome en economisch zelfredzame burgers. Meisjes werden voorbereid op het huwelijk door te leren handwerken, spinnen en weven, jongens gingen bij een ambachtsman in de leer. Verder werden de kinderen in het gareel gehouden; van individuele opvoeding was nog geen sprake.

Behalve de weeshuizen werden in de 15de en 16de eeuw ook andere stedelijke gasthuizen voor langer verblijf opgericht ter vervanging van de tijdelijke armenopvang in kloosterhospitalen: armenhuizen, huizen voor ex-prostituees, dolhuizen en bejaardenhuizen. Deze gasthuizen betekenden opvang, maar in de loop van de tijd ook de mogelijkheid tot disciplineren. Steeds meer onvrijheden werden ingevoerd: uniformen, bewijsjes, regels, straffen en tewerkstellingen (1). Eind 16de eeuw kwamen er werkhuisen voor de armen. Dat

waren meer een soort gevangnissen.

Wie werkten er?

Wie zetten zich nu eigenlijk in voor deze gasthuizen? Voor de weeshuizen waren dat regenten (op afstand), kinderloze echtparen, aalmoezeniers, schoolmeesters (bezoldigd), "binnenmoeders", of, in de katholieke, priesters en ongetrouwde vrouwen (zoals begijnen). Daar was de zorg, net als in de ziekenhuizen, niet helemaal beperkt tot het materiële. Het is moeilijk iets te weten te komen over de andere gasthuizen. Wat betreft de katholieke gasthuizen is het iets duidelijker dan bij de protestantse.

In de nog geheel katholieke 15de eeuw werkten monniken, nonnen, lekenbroederschappen (mannen en vrouwen) en vrouwen uit religieuze open gemeenschappen, zoals begijnen en tertiariissen, voor de zieken en armen. Deze vrouwengemeenschappen werden in de 16de eeuw geslotener, maar de Ursulinen, de Zusters van de Liefde en de Nederlandse begijnen bleven actief buiten hun convent. In het katholieke deel van Europa waren ze bepalend voor de gezondheidszorg, het onderwijs (zo gaven de Ursulinen les in door hen opgerichte meisjesscholen), de bejaardenzorg (2) en ook werkten ze voor weeskinderen (3). In Nederland werden eind 16de eeuw nog de Klopjes opgericht, die net als de begijnen veel liefdadigheidswerk deden.

Al deze religieuze groeperingen van ongetrouwde vrouwen speelden een belangrijke rol in zorg, onderwijs en hulpverlening. Wat ze deden maakte voor de Europese samenleving in de 16de en 17de eeuw een groot verschil. Maar ook daarna, tot ver in de negentiende eeuw, zouden katholieke vrouwenkloosters en ordes van grote betekenis blijven in zorg en hulpverlening (4).

In de 16de eeuw was de materiële verzorging in ieder geval overal een kwestie van kerkelijke en burgerlijke liefdadigheid. Burgers, stadsbesturen, priesters en aalmoezeniers gaven voedsel, kleding en turf aan de gasthuizen, al bleef de verstrekking ruim onder de maat (5).

Armoede en migratie

Er heerste in de 16de eeuw veel armoede. Er waren hongersnooden, pestepidemieën, en strijd en plunderingen wegens de Tachtigjarige Oorlog. En er waren grote migratiestromen. Mensen trokken weg van het verarmde platteland naar de steden, en vanaf 1588 verhuisden protestanten naar het protestants geworden noorden van Nederland en katholieken naar het zuiden. Daarbij kwam nog dat eind 16de eeuw veel joden uit Spanje en Oost-Europa naar Nederland vluchtten, want daar hoefden ze niet in ghetto's te wonen, zoals in andere landen in Europa. In 1700 woonden in Amsterdam 10.000 joden, een hoger aantal dan in andere Europese steden. Er waren rijke joden, maar de meesten probeerden de kost te verdienen als venter, marskramer of uit los-vast werk; joden werden, evenals moslims, zigeuners en vrouwen, niet toegelaten tot de gilden.

Mensen verloren door vlucht of verhuizing hun sociale vangnet van familie en dorp (6) en vonden vaak niet (meteen) huis en werk. De werkverschaffing was trouwens vaak ook onregelmatig en mensen werden per dag betaald (7). Ruim de helft van de stedelingen leefden op het randje van de armoede, er hoefde maar iets te gebeuren of ze tuimelden over de rand. Als echtgenoten ziek werden, invalide of overleden was er amper of geen gezinsinkomen meer, want vrouwen werden niet geacht daarvoor te zorgen. Daardoor zijn de vrouwen in elke

documentatie over armoede uit die tijd oververtegenwoordigd (8).

Steden

De steden waren christelijke, ommuurde gemeenschappen, waarin het stadsbestuur zich gedroeg als een Middeleeuwse feodale landheer (9) die gehoorzaamheid verwachtte van zijn onderdanen. Armoedebestrijding was meer een zaak van het bewaren van de sociale orde dan van een herverdeling van de rijkdom. Iedere burger moest zich inzetten voor de gezondheid van de stad, was verantwoordelijk voor het welzijn van het collectief. Want God strafte ondeugdzaamheid af door ziektes en hongersnoden. (10)

Daarom waren de werken van barmhartigheid een plicht voor iedere burger. In de gasthuizen hingen schilderijen en stonden beeldengroepen die deze werken uitbeeldden en ook het rederijkerstoneel, preken, tractaten, leerdichten en spiegels (didactische boekjes) riepen er toe op. Het toneel was een vast onderdeel van de feestcultuur; op kermissen, jaarmarkten, en ommegangen werden kluchten, zinnespelen en tableaux vivants opgevoerd. Toneel spelde een belangrijke rol in de meningsvorming over maatschappelijke kwesties, al stond het wel onder toezicht van de kerk; scherpe kritiek kon niet (11).

Een nieuwe vorm van liefdadigheid

Wel kreeg liefdadigheid in het begin van de 16de eeuw een hervorming. Armenwetten werden ingevoerd, waarbij vooral nieuw was dat politieke overheden -stadbesturen-, de verantwoordelijkheid namen voor de armen in de stad. Belangrijke oorzaken voor de hervorming waren de ontdekking van het economische belang van arbeid, het protestantisme dat werk hoog in het vaandel had en het grote aantal bedelaars. Ook de opkomst van het stedelijke kerngezin was een oorzaak: nieuwe sociale netwerken waren nodig buiten de familiekring om, en dat werden de gilden (die hun leden ondersteuning gaven bij ziekte en ouderdom), parochies en wijken.

Protestanten zetten zich af tegen de berekenende katholieke vroomheid, waar liefdadigheid een soort boekhouderij voor de ziel was om in de hemel te komen. De armen verloren hun status als spirituele bemiddelaar (12). Armen waren gelijken, medebewoners van de stad, medechristenen die zwakker en kwetsbaarder waren. De grenzen van de stadsgemeenschap werden afgebakend, iemand moest er bijvoorbeeld wel een aantal jaar wonen, wilde hij of zij voor hulp in aanmerking komen.

Mensen in de gasthuizen waren via hun inschrijving waardig gekeurde armen. Thuiszittende armen ook; dat waren in principe hardwerkende mensen, slachtoffer van omstandigheden. Ze kregen daarom, na inspectie van huiszittenmeesters, brood, turf en kleding. Dat gebeurde door de broodtafels of tafels van de Heilige Geest in de kerken, waar mensen hun giften op konden neerleggen, en regelmatig waren er uitdelingen.

Twee groepen waren een bedreiging voor de gezondheid van de stad: bedelaars en heksen.

Bedelaars

Het aantal rondtrekkende bedelaars (zwerfers, gebrekkigen, prostituees) nam sterk toe door armoede, grote migratiestromen, epidemieën en onregelmatige werkgelegenheid. Maar de tolerantie verminderde.

Bedelaars waren niet langer het gezicht van Christus; ze waren gewoon lui en een gevaar voor de burgerlijke deugdzaamheid: ze hadden geen meester, gingen niet naar kerkdiensten, ze stalen, waren crimineel en brachten door hun zwervend bestaan ziektes met zich mee. Stadsbesturen verboden het bedelen van landlopers en van mensen die niets aan hun lijf mankeerden, en christelijke plichten als gastvrijheid en het spijzen van hongerigen beschouwde men steeds meer alleen van toepassing op brave medeburgers uit eigen stad. Desondanks bleef spontane liefdadigheid bestaan. Het bedelen was niet uit te roeien, en allengs kwamen er strengere maatregelen.

In 1596 werd in Amsterdam het eerste werkhuis voor werkonwilligen opgericht, het rasphuis. Bedelaars werden van de straat geraapt en moesten zware lichamelijke arbeid verrichten: bomen raspen, als grondstof voor verf. In navolging daarvan werden in de 17de eeuw op andere plaatsen in de Republiek, in de landen rondom de Oostzee en in Engeland rasphuizen opgericht. Ook misdadigers werden in de rasphuizen opgesloten, en "kettters", zoals in de 17de eeuw de filosoof Adriaan Koerbagh omdat hij spottend schreef over de calvinistische leer.

Als de werkers in het rasphuis zich niet aan de regels hielden riskeerden ze de galeien (tewerkstelling als galeislaaf). Voor vrouwen werd eind 16de eeuw het spinhuis opgericht, eveneens in Amsterdam, en ook in armenhuizen werden mensen tewerkgesteld, in een poging van de instellingen om financieel zelfvoorzienend te worden.

Tewerkstelling werd hèt medicijn tegen armoede, maar bleek niet altijd even succesvol. Want, zoals de 16de eeuwse schrijver Cervantes fijntjes opmerkte, ‘Het is iets heel anders om discipline aan te prijzen dan om je eraan te onderwerpen.’ (13)

Heksen

Vanaf de 15de eeuw geloofden velen in het bestaan van heksen en tovenaars. Vrouwen werden gezien als irrationele wezens, zwak en vol seksuele lusten, dus als extra vatbaar voor de verleidingen van de duivel. Maar ze kozen er zelf voor om dienaar van de duivel te worden en vernietigden dan oogsten, veroorzaakten ziektes en onvruchtbaarheid en stalen ongedoopte baby's, een verklaring voor het grote aantal kinderen dat overleed.

In de 16de eeuw waren de heksenvervolgingen op z'n hoogtepunt. Geschat wordt dat in Europa 30.000-60.000 executies plaatsvonden, waarvan 80% vrouwen het slachtoffer waren: meestal vrouwen vanaf 60 jaar, arm en alleenstaand. Daarbij kwam nog het wantrouwen, de sociale uitsluiting en het geweld ten aanzien van deze groep vrouwen. Het invloedrijkste, in Europa meest verspreide boek was *De Heksenhamer*, vanaf 1486 een gids voor het herkennen, vervolgen en executeren van heksen.

Tegenstemmen waren er wel. Een aantal bekende zijn de Nederlandse geestelijken Cornelius Loos en Balthasar Bekker en de arts Johannes Wier (1515-1588), die beschouwd wordt als de grondlegger van de psychiatrie. Johannes Wier wist diverse verdenkingen van hekserij af te wenden en schreef een boek, waarin hij betoogde dat marteling bekentenissen ongeloofwaardig maakte en dat heksen in werkelijkheid vrouwen waren die stemmen hoorden door een geestelijke stoornis. Een mooi citaat uit zijn boek: "Heksen zijn oude vrouwspersonen, meestal van gebrekkige conditie en bedaagde leeftijd, niet geheel bij zinnen, werkzame ellendige stumpers (...) Hij (de duivel) beeldt hen door zijn verblinding en voorspiegelingen allerlei ongeluk, schade en verderf dat andere mensen zouden hebben getroffen, zo sterk in, dat zij geloven dat zij het gedaan hebben, terwijl zij aan deze dingen volmaakt onschuldig zijn. (...) De heksen hebben hun verstand verloren door hun hoge leeftijd, door wanhoop en ellende." (14)

In 1691 zou Balthasar Bekker *De betoverde wereld* schrijven, gericht tegen toverij, hekserij en het geloof in bezetenheid door de duivel. Het boek vond gretig aftrek, maar Bekker werd uitgesloten van het kerkelijk avondmaal. De bekendheid van zijn boek heeft in belangrijke mate bijgedragen aan het stopzetten van de heksenvervolgingen.

Noten

(1) Terpstra, Nicholas (2015), *Religious refugees in the early Modern World*, Cambridge University Press, p. 87

(2) Zie noot 1, p. 85-87

- (3) In bv. een weeshuis in Culemborg omstreeks 1560 hadden ongetrouwde vrouwen en priesters de dagelijkse leiding. Peter Brusse (2006): Een weeshuis vol vaderlandse twisten: <https://www.volkskrant.nl/boeken/een-weeshuis-vol-vaderlandse-twisten~a799346/>
- (4) Zie noot 1, p. 87. Zie voor hun latere betekenis: Heijst, Annelies van, en Derks, Marjet, en Monteiro, Marit (2010), *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve, vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw*. Uitg. Verloren, Hilversum.
- (5) Blockmans, W.P. en Prevenier, W.: 'Armoede in Nederland vanaf de 14de tot het midden van de 16de eeuw: bronnen en problemen'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* nr. 88, 1975
- (6) Boele, Anita (2013), *Leden van een lichaam: Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1330-1650*, uitg. Verloren, p. 45: https://books.google.nl/books?id=OcvSAQAAQBAJ&pg=PA18&lpg=PA18&dq=armenzorg+zestiende+eeuw&source=bl&ots=LIiwBP-CoF&sig=rol_iZdQ5YnoF5bzaseKe1MCtPs8&hl=nl&sa=X&ved=0ahUKEwivqoeDtbTZAHVSCuwKHZmpB-s4ChDoAQhDMAU#v=onepage&q=armenzorg%20zestiende%20eeuw&f=false
- (7) Zie noot 5, p. 504
- (8) Zie noot 5, p. 504, 532. Verder deed Nicholas Terpstra (2013) in *Cultures of Charity: Women, Politics, and the Reform of Poor Relief in Renaissance Italy*, Harvard University Press, onderzoek naar het armoedebeleid in Bologna, wat met name veranderde door de hulpverlening aan de vele vrouwen.
- (9) Jütte, Robert: 'Poor relief and Social Discipline in Sixteenth-Century Europe'. In: *European Studies Review*, vol 11, nr. 1, 1981, p. 27
- (10) Zie noot 1, p. 18, 22-26
- (11) zie noot 6, p. 24-33,50
- (12) Rocznik, Wladyslaw (2015): *Poverty and Poor Relief*. Samenvatting op: <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195399301/obo-9780195399301-0302.xml>
- (13) Zie noot 9, p. 42
- (14) Wikipedia: *Heksenvervolgingen in Europa*, en: *Johannes Wier*

Afbeeldingen

1. Werner Jacobszn. van den Valckert (1626): Inschrijving van armen en wezen in het Aalmoezeniershuis. Vrij van auteursrechten: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SA_3021-Inschrijving_van_armen_en_wezen_in_het_Aalmoezeniershuis.jpg
2. Rasphuis Amsterdam. Illustratie uit Fokkens, Melchior: *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde Koop-stadt Amstelredam* (1662). Afbeelding vrij van auteursrechten: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Melchior_Fokkens_Rasphuys.jpg
3. Heksenverbranding. Illustratie uit *De Heksenhamer* (1486). Afbeelding vrij van auteursrechten: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Burning_witches_Malleus_Maleficarum_Montague_Summers.jpg